

TÜRKİSTAN'DA RUS-İNGİLİZ REKABETİ

Mehmet Saray

Türkistan Türklerinin XVI. asrın başlarında Hindistan'da kurdukları ve Babürlülere olarak bilinen büyük Türk devleti, zamanla, bir taraftan iklimin elverişsizliği, diğer taraftan da Türk nüfusun yerli nüfusa göre azınlıkta kalması yüzünden kudret ve kuvvetini devam ettiremez hâle düşmüştü. Bu faktörlerin sebep olduğu zaafı bir türlü düzeltemeyen Babürlüler devleti, XVIII. asrın ortalarına doğru, önce Nâdir Şah'dan ve sonra da Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrâni'den üst üste darbeler yiyerek hızla inkırâza doğru sürüklenmiştir. Babürlülerin Hindistan'da bıraktığı boşluğu ise çok geçmeden İngilizler doldurmaya başlamışlardır. Nitekim, XVIII. asrı sonlarına doğru Babürlüler parçalanmasıyle ülkede meydana gelen yeni devletleri kontrolleri altına alan İngilizler, kuzey Hindistan'daki Sihler hâric bütün Hindistan'a hâkim olmaları muvaffak olmuşlardır¹.

İngilizlerin Hindistan'daki hâkimiyetlerine ilk tehlike XIX. asrın başlarında kuzeyden gelmişti. İngilizlerle denizlerde başa çıkmayan Napolyon, 1807'de Ruslara, Fransız ve Rus birliklerinden meydana gelecek bir ordu ile Kafkaslar ve İran üzerinden giderek İngilizleri en zengin sömürgeleri olan Hindistan'dan atmayı teklif etmiş ve bu teklif de Ruslar tarafından kabul edilmişti². Bu ittifak haberini alan İngilizler, böyle bir tehlikenin gerçekleşmesi fiilen mümkün olmamakla beraber oldukça telâşa kapılmışlardı. Fakat, Napolyon'un tâkip ettiği siyâsetin değişmesi ve Ruslarla arasının bozulması yüzünden Hindistan'ı istilâ projesi suya düşmüş ve bu

1 *The Cambridge History of India, Cambridge, 1929, V. s. 590-607.*

2 W.K. Fraser-Tytler, *Afghanistan. A Study of Political Developments in Central Asia*, London, 1950, s. 79.

İngilizlerce de unutulmuştu. Ne var ki, değişen şartlar İngilizleri Hindistan'da bir-buçuk asra yakın bir zaman rahatsız edecek yeni bir rakip yaratmıştır. Bu, Ruslar idi. Rus yayılması kısaca şöyle olmuştu :

1480'de son Altın Orda hâkimiyetinin yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Asya'ya doğru yayılması da başlamıştı. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de Kazan Hanlığı'nın işgalinde gösterdiler. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizine kadar bütün İtil (Volga) havalisini kontrolleri altına aldılar. İtil vâdisini ele geçirmeleri Ruslara ticarî ve stratejik büyük avantajlar sağlamıştı. İran, Orta Asya Türk devletleri ve hattâ Hindistan ile ticaretlerini artırmak için hükûmetlerinden destek isteyen Rus tüccarlarının faaliyetleri, Rus hükûmetinin yayılma siyasetine uygun geldiği için, derhal tasvip görmüştü. Zira o devirde Volga vâdisi İran, Orta Asya ve Hindistan'a açılmak için bir nevi çıkış kapısı olarak kabul ediliyordu³.

Ruslar, 1556'da Astrahan'ı işgal ettiler. Arkasından Volga ile Sibiryaya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kossak (veya Kozak)'ların 1570-80 arasında Rus hâkimiyetini kabul etmeleri, Rusların Asya'ya ve bilhassa Orta Asya Türk El'lerine doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkırt ve Kazan Türkleri ile Moğol asıllı Kalmuklar karşısında üstün bir duruma gelmelerine yardım etti.

Rusların bilhassa Astrahan'a kadar inmeleri, Türkistan müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerini tamamiyle imkânsız hâle getirmişti. Diğer taraftan Kossakların da desteği ile Rusların Asya'da giriştikleri istilâ hareketlerinden büyük endişeye kapılan müslüman ahali, İstanbul'a gönderdikleri mektuplar ve elçiler ile âcül yardım istemeye başlamışlardır⁴. Orta Asya müslümanlarının bu feryatları, Düvel-i İslamiye'nin başı olan Osmanlı devletini karşı tedbirler almaya sevketmiştir.

3 A.S. Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*, London, 1968, s. 13 vd.

4 Bu hususta tafsilât için bk. M. Saray, «Rusya'nın Asya'da Yayılması» *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı : 10-11 (1979-80), s. 279-302.

Bu tedbirlerin başında Don nehri ile Volga nehri arasında bir kanal açılması ve Astrahan'ı Rus işgalinden kurtarmak fikirleri geliyordu. Fakat, bu esnada, uzun bir saltanat devrinden sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın vefat etmesi ve yerine geçen oğlu II. Selim'in büyük işler başaracak tecrübeye sâhip olmaması ve bunun da diğer devlet ricalî üzerinde menfi tesirler yapması, istenen neticenin alınmamasına sebep olmuştur. Nitekim, Don-Volga nehirleri arasında açılması plânlanan kanal için gerekli hazırlıklar yapılmasına rağmen bu hususla ilgili olarak 1569'da yaptığı seferden Osmanlı devleti arzu ettiği başarıyı elde edememiştir⁵. Bu arada devletin başka cephelerinde meydana gelen yeni gelişmeler Osmanlı hükûmetine bu sahada başka bir teşebbüste bulunmasına fırsat vermemiştir.

Kuvvetli komşuları Türklerin kanal projesinden vazgeçtiklerini gören Ruslar, yeniden adım adım Asya'da ilerlemeye başlamışlardır. Fekâlâde plânlı ve şuurlu hareket eden Ruslar, bilhassa silâh üstünlüklerinden de istifade ederek, Tatar ve Başkırt ülkelerini işgal etmişler ve Orta Asya'nın kapısı olan Kazakistan bölgesine girmişlerdir.

Bu arada, XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Kalmukların Kazakistan bozkırlarını işgal etmeleri, Kazakları oldukça yıpratmış ve hattâ onların bu yeni müstevekiye karşı Ruslardan yardım istemelerine sebep olmuştu. Bunu fırsat bilen Ruslar, o zamanki Kazak lideri Ebül-Hayr Han'a bir elçi göndererek durumu tedkik ettirmiş ve yardım isteğini yerine getireceğini, fakat, buna karşılık Or ile Ural nehirlerinin çok yaklaştığı bir noktada askeri bir kale yapmalarına izin verilmesini Kazak liderlerinden istemişlerdir. Çaresizlik içinde kalan Kazak lideri bu Rus isteğini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu duruma o zamanki Rus Çarı Deli Petro'nun Ural ve Volga havalisi Vâlisi olan Kirillov, Çar'a gönderdiği raporda şöyle anlatıyordu: «...Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebül-Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üç yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hattâ, Tanrı'nın yardımı ile,

5 Bu hususta geniş bilgi için bk., H. İnalçık, «Osmanlı-Rus rekabetinin ve Don-Volga kanalı teşebbüsü 1569», *Belleten*, 46 (1948), s. 351; A.N. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara, 1966, s. 86 vd.

Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lâcivert ve yakut taşlarına sâhip olabiliriz...»⁶.

Rusların güneye inme politikalarının en büyük plâniyıcısı ve bunu gerçekleştirmek için uğraşan en büyük şahsiyeti 1682-1725 yılları arasında yaşayan Çar Deli Petro olmuştur. Petro önce, Osmanlı ordusunun 1683'de Viyana önlerinde yenilmesinden istifade ile Kırım'ın mühim bir kısmını işgal ederek güneye inme işinde önemli bir adım atmış, fakat 1711'de Prut'ta Türklere yenilince burada işgal ettiği yerlerden geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştı. Bunun üzerine, Petro yayılma faaliyetini Asya'ya yöneltti. Orta Asya'daki durumu öğrenmek için 1715'de Albay İvan Bucholz'u İrtiş'e, 1716'da da Prens Aleksander Bekoviç Çekovskiy'i Hive üzerine göndermişti. Fakat orduları mağlûp ve perişan bir şekilde geri dönmek mecburiyetinde kaldığından, istediği neticeyi elde edememişti⁷. Ancak ona, çok geçmeden, emeline kavuşmak için yeni bir fırsat doğdu. XVIII. asrın ilk çeyreğinde İran'ın içine düştüğü keşmekeşten, uğradığı Afgan istilasından ve bu arada Osmanlı devletinin de pasif durumundan istifade eden Rus Çarı, 1722-1723 yıllarında cür'etkâr bir şekilde, ordusuyla Kafkaslardan aşağı inerek Azerbaycan'ın mühim bir kısmını işgal edivermiştir. Her ne kadar Ruslar Azerbaycan'dan Nâdir Şah tarafından kovulmuşlar ise de, Rus nüfuzu Kafkaslarda, bilhassa Hıristiyan Gürcüler ve Ermeniler arasında, yayılmaya başlamış ve bunun ehemmiyetini anlayan Çarlık idaresi, bölgeye sâhip olmak için gerekli plânları yapma imkânı bulmuştur.

Burada, yukarıda zikredilen Kazak meselesine yeniden dönmede bir zaruret görülmektedir. Kazakistan bozkırlarının Rus kontrolünde bulunmasına ehemmiyet veren Petro, İran seferinden dönerken Astrahan'da komutanlarına şöyle diyordu: «Her ne kadar Kazaklar ile Kırgızlara güvenmek mümkün değilse de, onların memleketini mutlaka himayemiz altına sokmak zorundayız. Zira Kazak ve Kırgız bozkırları, bütün Asya ülkelerine açılan en önemli kapıdır»⁸.

Bu ihtirashî plânlarını ve bilhassa Kazakistan'da kale yapımını gerçekleştirmeye vakit bulamadan Petro 1725 senesinde ölmüştür. Fakat o'nun istekleri, haleflerinden Çariçe Anna İvanova tarafından gerçekleştirilmiştir. Rus Çariçesi, Orta Asya'nın istilasında fevkalâde önemli rol oynayacak müstahkem Orenburg kalesini 1734-35 yılları arasında Or ile Ural nehirlerinin birleşir gibi olduğu noktada inşa ettirdi. Böylece güneye yayılma faaliyetlerinin, büyük merkezlerinden biri daha kurulmuş oluyordu. Bir modern tarihçi'nin de dediği gibi, «Kazan'ın işgali Rusların Asya'ya açılmalarını nasıl sağladı ise, Orenburg'un kuruluşu da Orta Asya'ya Rus yayılmasını temin edecek olan büyük bir olay idi». Gerçekten Ruslar, bu üs'den faydalanarak Aral gölüne doğru adım adım ilerlemeye başlamışlardır.

Bu arada Rusların, 1774 Küçük Kaynarca felâketinden istifade ile Kırım'ı işgal etmeleri ve bu müslüman Türk ülkesini 1783'de resmen ilhak etmeleri ve bu işgali, bütün uğraşmalarına rağmen Osmanlı devletinin önliyelememesi, Kafkasları tamamıyla Rusların tehdidi altında bırakmıştır.

Nitekim, 1720'lerde hıristiyan Gürcü Prensleri ve bir kısım Ermeni ileri gelenleri ile dostluk andlaşmaları imzalamış olan Ruslar, bu prensliklerin İran ve Türkiye'ye karşı kışkırtıcı tutumları neticesi bilhassa İran ile aralarının açılmasına sebep olmuş, bu ise, Rusların İran üzerine yürümlerine fırsat vermiştir. Ruslar, 1813 yılında Kafkaslara girerek İran ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Mağlûp İranlılar, ağır şartları ihtiva eden Gülistan Andlaşması'nı Ruslarla imzalamak mecburiyetinde kalmışlardır⁹. Bu mağlûbiyet ile çok büyük toprak kayıplarına da uğrayan İranlılar, 1826 da, iyi hazırlanmadan Ruslara karşı yeniden mücadeleye girerek kayıplarını telâfi etmek istemişler ise de, tekrar mağlûp olarak, 1828 de, Gülistan Muahedesi şartları da geçerli olmak üzere, yeni ve çok ağır şartlı Türkmençay Andlaşmasını imzalamak mecburiyetinde kaldılar¹⁰. İranlılar Aras nehrine kadar Kafkaslardaki bütün top-

6 Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria 1552-1740*, s. 62.

7 Donnelly, «Peter the Great and Central Asia», *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3 (1975), s. 210-212.

8 Donnelly, *The Russian Conquest of Bashkiria...*, s. 44.

9 P. Sykes, *A History of Persia*, London, 1921, II, s. 314; D.M. Lang, *A History of Georgia*, London, 1962, s. 37-38.

10 Sykes, aynı eser, II, 320; E. Hertset, *Treaties, Concluded between G. Britain and Persia, and between Persia and other powers...* London, 1891, s. 117-124.

raklarını Ruslara terk etmek, ağır bir savaş tazminatı ödemek ve Hazar denizinde hiç bir hak iddiasında bulunmamak mecburiyetinde bırakılmışlardır.

İranlıları yendikten bir müddet sonra Ruslar, Osmanlı devletine karşı başlattıkları 1828-29 savaşını, Türklerin Yunan ve Sırb isyanları ile uğraşmalarından istifade ederek, Kafkas cephesinde başarıyla kapattılar. Neticede Kafkasların büyük bir kısmında hâkim duruma gelen Ruslar, bu hâkimiyetlerini bundan böyle Osmanlı devleti ile İran'ı devamlı bir baskı ve tehdit altında bırakmak için kullanmışlardır. Aynı zamanda Kafkaslar, Rusların güneye ve güneydoğuya yayılma hareketinin bir nevi merkez üs'ü rolünü oynamıştır.

Rusların Kafkaslarda Aras nehrine kadar inmeleri İngilizlerin dikkatlerini yeniden bu havaliye çevirmelerine sebep olmuştur. İran'daki siyasî ve ticarî nüfuzlarını, gelişen Rus üstünlüğüne karşı korumak veya dengeyi sağlamak için harekete geçen İngilizler, 1814 de İran hükümeti ile bir Dostluk ve Ticaret Andlaşması imzaladılar¹¹. Bu andlaşmaya göre İranlılar, herhangi bir Avrupa ordusunun İran toprakları üzerinden Hindistan'a karşı bir sefer yapmasına müsaade etmiyecekti. Buna karşılık İngilizler, Ruslarla İranlıların arasındaki ihtilâfları halletmek için arabuluculuk yapmayı ve içine düştüğü kötü durumdan kurtulana kadar İran'a yılda 83,000 Sterlin ödemeyi kabûl ediyorlardı¹². Buna ilâveten İngilizler, Hindistan'ın kuzeyindeki memleketleri daha iyi tanıma ve oralarda İngiliz nüfuzunu geliştirme çareleri aramaya başladılar. Bu maksatla Hindistan'daki İngiliz vâililiği ileri gelenlerinden M. Elphinstone ile H. Pottinger, Belucistan ve Afganistan'ı gezerek o memleketler hakkında geniş malûmat topladılar¹³.

Bu arada İngilizler, İranlılarla Rusların arasındaki ihtilâfları halletmede arabulucu olarak gösterdikleri gayretlerden bir netice alamadılar. Bunun iki sebebi vardı: a) İngilizler, aralarının bozulmasından çekindikler için, Rusları işgal ettikleri İran topraklarının

11 Sykes, II, s. 321; Hertslet, *Treaties...*, s. 6.

12 C.H. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, 1875, s. 35-37.

13 M. Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Oabul*, London, 1815; H. Pottinger, *Travels in Beloochistan and Sind*, London, 1816.

hiç olmazsa bir kısmından olsun, geri çekilmeğe razı edememişlerdi. b) Büyük kayıplara uğradıkları için İranlılar, kaybettikleri toprakları mutlaka geri almak istiyorlar ve bu arada İngilizlerden maddî olduğu kadar askerî yardım da yapmalarını istiyorlardı. İngilizler bu istekleri karşılamayınca daha önce zikrettiğimiz Rus-İran harbi yeniden başlamış ve İranlılar tekrar ağır bir şekilde mağlûp olarak Türkmençay muahedelerini imzalamaya mecbur kalmışlar, bu ise, İran'da Rus nüfuzunu artırmıştır.

Rusların İran'ı nüfuzları altına almaları ve oradan Afganistan ve Hindistan'ı tehdit edebilecek bir mevkie gelmeleri İngiliz umumi efkârında büyük tepkilere yol açmıştır. İngiliz basınında ve umumi efkârında, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin kuzeyden bir Rus tehdidi ile karşı karşıya olduğu tartışılmıştır¹⁴. Bilhassa ileride İngilizlerin Tahran Büyükelçisi olacak olan Sir John McNeill'in yazdığı makale büyük yankılar yaratmış ve İngiliz hükümeti derhal harekete geçmek mecburiyetinde kalmıştır. McNeill, «Rusya'nın Doğu'da gelişmesi ve şimdiki durumu» adlı makalesinde şöyle diyor: «Bugün Rusya'nın güney hududlarının en ileri noktası olan batı Hazar sahillerinde birliklerinin Moskova'ya dönüşü için yürüyecekleri mesafe, ileri bir harekâtla İndüs vâdisindeki Attok'a varacakları mesafeden daha uzaktır. Harb bittiğinde İran'ı işgal etmiş olan Rus Çarlığı muhafız birlikleri kendilerini Don nehri kıyıları kadar Herat'ın yakınlarında hissetmişlerdir. Halihazırda bu birlikler kendi başkentlerinden Delhi'ye olan mesafenin yarısını katetmiş durumdadır; onun içindir ki, bu birliklerin İran'daki yerleşme kamplarından Petersburg'a dönüş yolları Hindistan başkentine olan mesafeden daha uzaktır...»¹⁵.

İngilizler cephesinde bu gelişmeler olurken, Tahran'da Ruslar yeni entrikalar tezgâhlamakla meşgullerdi. İranlıların Rusya'ya kapıtdıkları ülkeleri unutmadıklarını ve bu kayıpları hangi cihetten olursa olsun telâfi etmek arzusu ile kıvrandıklarını gören Ruslar, Tahran'daki büyükelçileri Kont Simoniç vasıtasıyla İranlıları Doğu'da Türkmenler ve Afganlar aleyhinde genişlemelerini ve Hindistan'a

14 G.L. Evans, *On the Practicability of an invasion of British India*, London, 1829, s. 86-100; J.H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Britain*, London, 1950, s. 165-187.

15 A. Colvin, *Rulers of India*, Oxford, 1895, s. 85.

doğru yayılmalarını teşvike başladılar¹⁶. Bu maksatlarını gerçekleştirmek ümidiyle Rus elçisi Simoniç, yükselmek hırsları ile kıvranan İran vefahı Prens Abbas Mirza vasıtasıyla İran hükûmetine, şâyet, İran, Herat ve Merv istikametinde topraklarını genişletirse, Rusya'nın kendilerine yardım edeceğini ve hattâ İran'dan almakta oldukları harb tazminatının geri kalan kısmından vazgeçeceklerini teklif etmiştir¹⁷. Rusların teklifini sevinçle kabul eden İranlılar doğu istikametinde genişlemek ve bilhassa Herat'ı almak maksadıyla derhal sefer hazırlıklarına başladılar.

Rus-İran yakınlaşması ve İran'ın Hindistan istikametinde yayılma hazırlıklarına girişmesini, İngilizler, kendi menfaatlerine karşı girişilmiş düşmanca bir hareket olarak telâkki ettiler. İran'da hiç bir itibarları kalmadığını ve bu kaybedilen itibarın kısa zamanda da yeniden kazanılamayacağını gören İngilizler, Hindistan'ın müdafaası için faaliyetlerinin merkezini İran'dan Afganistan'a kaydırmağa karar verdiler. Bu tabii ki, milletler arası hukuka aykırı bir davranış idi. Fakat, medeniyim diyen İngilizler, menfaatleri bahis konusu olunca, Ruslara taş çıkartırcasına, hiç bir milletler arası hukuka riayet etmeden bu işin tatbikine yâni Afganistan'ın işgaline başladılar.

Bundan başka İngilizler, Hıve Hanlığı ile dostluk münâsebetlerini geliştirerek Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerlemesine mâni olmak için Türkmen memleketini de içine alan ve Hazar'dan Hıve'ye kadar uzanan yeni bir müdafa zinciri yaratmayı da kararlaştırdılar¹⁸. İttifak zeminini hazırlamak maksadıyla İngilizler iki kıymetli subayı, Yüzbaşı Arthur Conolly ile Yüzbaşı Aleksander Burnes'i fahrî elçileri olarak İran, Türkistan Hanlıkları ve Afganistan'ı ziyarete gönderdiler. Burnes ve Conolly vazifelerini lâykıyla ifâ ederek ve ziyaret ettikleri yerlerde dostça intibalar bırakarak memleketlerine döndüler¹⁹.

16 Rawlinson, s. 55-57; H.T. Cheshire, «The expansion of imperial Russia to the Indian Border», *Slavonic Review*, 1934, XIII, s. 90-91.

17 *Secret Letters and enclosures from Persia*, Political and Secret Memoranda 9/45, India Office.

18 *Secret Letters and enclosures from Persia...* 9/48, India Office.

19 A. Burnes, *Travels into Bukhara*, London, 3. C, 1834; A. Conolly, *Journey to the North of India*, London, 2. C, 1834.

Diğer taraftan hazırlıklarını tamamlayan İranlılar, 50,000 kişilik bir ordu ile 1833 baharında Herat üzerine yürüdüler. Devrin İran hükümdarı Muhammed Şah, bizzat Herat'a giderek Rus sefiri Kont Simoniç'in yardımı ile kuşatmayı bizzat yönetmeye başlamıştır. Bu arada İran'a sefir olarak gelen McNeill, önce ikna yolu ile, bu mümkün olmayınca da hükûmetinin müsaadesi ile, iltimatome vermek suretiyle ancak İranlıları Herat önlere geri çekilmeye mecbur edebilmiştir²⁰.

Bu sıralarda Hindistan Umumi Vâililiğine tâyin edilen Lord Auckland, İranlıların Herat'tan geri çekilmelerine rağmen, müttefik olan Sihler'in arzusu yüzünden Afganistan'ı hâlâ işgal etmek istemesi İngiliz diplomatları arasında şiddetli tartışmalara sebep olmuştur. Afganistan meselesini ve bu arada Afgan hükümdarı Dost Muhammed Han'ın İngiltere'ye karşı olan iyi niyetlerini yakından bilen ve aynı zamanda Orta Asya mütehassısı olan Burnes, Hindistan Umumi Vâlisi Lord Auckland'a Afganistan'ın işgal edilmemesi için şöyle rica etmiştir: «Peşâverdeki Afgan haklarını münâsib bir şekilde korursanız bu, Dost Muhammed Han'ı bize minnetle bağlayacaktır. Bu ise, İngiltere önderliğinde Afganistan ile Orta Asya'nın sünni müslümanlarını bir ittifak içine alarak Rusya ile İran'ın güneye doğru yayılmalarına karşı aşılması güç bir engel yaratmamıza imkân verecektir... Ayrıca, Dost Muhammed sıradan bir lider değil ve yaşı da çok genç. Üstelik bizimle dost olmak istiyor. Böyle bir adamın ülkesini işgal ederek onu Rusların kucağına atmak zannedirim menfaatlerimize pek uygun düşmeyecek...»²¹.

Türkistan'daki Rus-İngiliz rekabeti, aynı zamanda Londra ile Petersburg'un diplomatik çevrelerinde de bütün hızı ile devam ediyordu. İran'daki gelişmeler üzerine, İngiliz Hâriciye Nâzırı Lord Palmerston, Petersburg'daki İngiliz elçisi vasıtasıyla, İranlıları Herat macerasına sürükleyen Kont Simoniç'in hükûmetinin direktifi ile hareket edip etmediğini Rus Hâriciye Nâzırı Nesselrode'den sormuştur²². Nesselrode verdiği cevapta şöyle demiştir: «Şâyet Kont

20 K. Fraser-Tytler, *Afghanistan. A Study of Political Developments in Central Asia*, London, 1950, s. 102-104.

21 Fraser-Tytler, s. 96.

22 Palmerston'dan Durham'a, 16 Ocak 1837, *Parliamentary Papers* 1839, XL, s. 17.

Simoniç dediğiniz gibi hareket etti ise bunu bizim mâlûmatımız dışında kendi başına yapmıştır. O böyle hareket etmekle bizim Şah'ın Herat üzerine yürümesini desteklemeyiniz şeklindeki emirlerimize karşı itaatsizlik yapmıştır²³. Nesselrode daha da ileri giderek hükümetinin bu mesele ile uzaktan veya yakından hiç bir ilgisi olmadığına dair Palmerston'a teminat vermiştir.

Rus Hâriciye Vekili Nesselrode'den aldığı teminat üzerine Palmerston, 10 Haziran 1837'de İran'daki İngiliz elçisi McNeill'e şöyle yazıyordu: «Kont Simoniç'in yalanlarından dolayı Rusya'yı fena şekilde sıkıştırdık; sonunda Çar, Simoniç'i geri çağırmaktan başka çıkar yol bulamadı ve Nesselrode'un da bir serî yalanlar söylemekte olduğu anlaşıldı»²⁴. Fakat bilinen bir gerçek vardı ki, o da, Kont Simoniç'in Rus hükümetindeki yayılma taraftarları ile irtibatla olduğu ve onlarca desteklendiği idi²⁵. Bunun aksinin, yâni bir Rus sefirinin hükümetinin direktifi olmadan o devirlerde kendi başına hareket etmişliği, Rus hâriciye siyâsetinde görülmüş değildir. Nitekim Palmerston'un iddialarının aksine, Kont Simoniç bir sene geçmesine rağmen hâlâ vazifesinin başında olduğu olduğu gibi, İran ordusunu Herat'a kadar tâkip ederek İranlıların şehre hücumunu bizzat yönetmişti²⁶. Fakat, İranlılar şehri bir türlü ele geçiremiyorlardı. İranlıların bu başarısızlığı yalnız Kont Simoniç'i değil aynı zamanda Nesselrode'u da üzmüş ve hayâl sukutuna uğratmıştır²⁷.

Rusların teşvikî ile hareket eden İranlıların Hindistan'a doğru ilerlemelerini durduran İngilizler, Herat'tan başka, Türkistan Hanlıklarını da Rus ve İran tehlikesine karşı korumak için aktif politikalarına devam etmişlerdir. Devrin siyasî gelişmelerine vakıf Fars ve Türk dillerini iyi bilen Arthur Conolly, Aleksander Burnes, D'Arcy Todd, James Abbott ve Shakespear gibi muktedir subayları Türkistan Hanlıklarına ve Afganistan'a gönderdiler. İngilizlerin

23 Durham'dan Palmerston'a, 24 Şubat 1837, Par. Papr., aynı yer.

24 J. McNeill, *Memoir of the Right Hon. Sir John Mc Neill...*, London, 1910, s. 209.

25 H.N. Ingle, *Nesselrode and the Russian Rapprochment with Britain, 1836-1844*, London, 1976, s. 76. 119-120.

26 J.W. Kaye, *History of the War in Afghanistan*, London, 1851, I, 250; P.E. Mosely, «Russia's Asiatic Policy in 1838-39», *Slavonic and East European Review*, 1936, XIV, s. 50.

27 Mosely, s. 250.

maksadı, Türkistan Hanlıklarının ve Afganistan'ın istiklallerini koruyarak, Rusya ile Hindistan arasında bir tampon bölge oluşturmak idi²⁸. İngiliz subayları, Türkistan Hanlıklarının Rus kışkırtmaları neticesinde aralarında çıkan anlaşmazlıkları giderdikleri gibi, o devletlerin Ruslar ile olan ihtilâfları meselelerini de büyük maharetle halletmeyi başarmışlardır. Nitekim, Rusların, Buhâra Emirliğine Hive Hanlığı aleyhine kışkırtmaları sonucu bozulan Hive-Rus münasebetleri İngiliz subaylarından Abbott ve Shakespear'in büyük gayretleri ile savaşa gitmeden düzeltilebilmişti²⁹.

Fakat, İngilizlerin haksız olarak Afganistan'ı işgal etmeleri ve sonra da başarısızlığa uğramaları, yukarıda adları zikredilen subayların büyük maharetle Türkistan Hanlıklarında ve komşu ülkelerde yükselttikleri İngiliz itibarını sifıra indirmiştir. Ünlü Macar oryantalisti ve seyyahı Vambéry'nin de dediği gibi, «sütten ağzı yanan çocuğun yoğurdu üfleterek yemesi» misali, İngilizler bu Afgan yenilgisinden sonra uzun zaman Orta Asya işlerine karışmak cesaretini gösterememişlerdir³⁰. Bu ise Rusların Orta Asya'yı kontrol etme emellerini yeniden canlandırmıştır.

Nitekim, çok geçmeden, Orenburg askerî üs'sünden hareket eden Rus orduları, daha önce yapılan anlaşmanın hilâfına, 1841'de Kazak Türklerinin merkezî yerleşme bölgelerinden Turgay'ı ve 1846 da da Sır-Derya'nın Aral'a döküldüğü yerde kurulan ve stratejik ehemmiyeti büyük olan Kazalinsk kalesini sessizce işgal ediverdiler³¹. Böylece, XIX. asrın ilk çeyreğinde Kafkasların büyük bir kısmını ele geçiren Ruslar, aynı asrın ortalarına doğru da Aral gölü kıyılarına ulaşmış oluyorlardı.

Rus-İngiliz rekabetinin ikinci safhasını 1854-56 Kırım Harbi'nden sonra meydana gelen gelişmeler teşkil eder. Yeni Rus Çarı II. Aleksander, yakın arkadaşı ve akrabası Prens Aleksander İvanoviç Baryatinskiy'i tam selâhiyetle 1857'de Kafkas ordusu komutanlığına ve vâlliliğe tâyin etmiştir. Askerî ve idarî alanlarda büyük bir

28 Secret Home Correspondence, 101 numaralı vesika, *Political and Secret Memoranda 3/8, India Office*, 1840.

29 101 ve 24 numaralı vesikalar, aynı koleksiyon.

30 A. Vambéry, *Sketches of Central Asia*, London, 1868, s. 425.

31 Valikhanov, *The Russians in Central Asia*, İng. terc. London, s. 320-322; M.A. Terentyev, *İstoriya Zavoyevaniya Sredney Azii*, Petersburg, 1906, I, s. 88.

reformcu ve Rus yayılmasının ateşli taraftarı olan Prens Baryatinskiy, vazifesine başlar başlamaz Kafkaslardaki Rus ordusunda şu köklü reformları gerçekleştirir: a) Yeni değişimlerle kumanda zincirinin daha iyi çalışır duruma getirilmesini, b) İmparatorlukta yeni askerî bölgeler ihdas ederek yeni askerî vâlilerin komutanlarına geniş yetkilerin tanınmasını, c) Bütün askerî birliklerde savaş eğitimi yapılmasını ve eksiksiz uygulanmasının sağlanmasını temin etmiştir³².

Baryatinskiy, bir taraftan da, Çar II. Aleksander'e mektuplar yazarak Rusya'nın Türkistan'da yayılmasının fevkalâde zarurî olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Ona göre, Rusya, eninde sonunda İngiltere ile hesaplaşmak durumunda kalacaktı³³. İngilizlerle başa çıkamayacaklarını anlayan Rus liderlerinde, bu kuvvetli rakibe karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek cephenin Asya olduğu kanaati hâkim olmaya başlamıştı. Bunun için de, Orta Asya'nın Rus hâkimiyetine alınması gerekiyordu.

Çar II. Aleksander, Baryatinskiy'e verdiği cevaplarda, aynı fikirde olduğunu, fakat «hareket için vaktin henüz gelmediğini» belirtmekte idi³⁴. Fakat altı ay sonra fikrini değiştiren II. Aleksander, Baryatinskiy'in yetiştirmelerinden Albay N. İgnatiyev'e Türkistan hakkında bir rapor hazırlattırarak meseleyi etraflıca tedkik etti. Çar kendisine sunulan bu son derece tatmin edici bilgiden sonra, hükûmetine, hemen Albay İgnatiyev'in Türkistan'daki Türk devletlerinin durumunu yerinde tedkik için kısa zamanda Hıve ve Buhâra Hanlıklarına gönderilmesini emretmiştir³⁵. Rus Harbiye ve Hâriciye Bakanlıklarınca verilen talimatlara göre İgnatiyev, Hıve ve Buhâra'nın askerî ve ekonomik durumları ile önemli yollarını ve bu arada ticaret hayatına Rus tüccarlarının nasıl hâkim olabileceklerini araştıracaktı³⁶.

32 A.J. Rieber (ed.), *The Politics of Autocracy, Letters of Aleksander II to Prince A.I. Baryatinskiy 1857-1864*, Paris, 1968, s. 66; F.A. Miller, *Dmitri Milyutin and the Reform era in Russia*, Vanderbilt U. Pre 1968, s. 33-35.

33 Rieber, s. 73.

34 Rieber, s. 103-105.

35 Khalifin, A.N., *Russia's Policy in Central Asia, 1857-1868*, İng. ter. London, 1964, s. 30.

36 Rieber, s. 80-81; N. İgnatiyev, *Missiya v Khivu i Bukharu v 1858 g.*, Petersburg, 1897, s. 30-31.

Albay İgnatiyev, 1858 baharı ve yazında Türkistan devletlerinin durumlarını iyice tedkik ederek Petersburg'a dönmüş ve hazırladığı mufassal raporu hükûmetine takdim etmiştir. Raporunda Rus hükûmetinin Hokand Hanlığı'na karşı derhal askerî harekâta girişmesini tavsiye eden İgnatiyev, Hıve Hanlığı ile Buhâra Emirliği'nin de, önce birbirlerine düşürülüp, Rus nüfûzuna sokulmaları ve sonra da fiilen istila edilmeleri gerektiğini bildirmiştir³⁷. İgnatiyev'in bu raporu ister askerî ve ister hükûmet çevrelerinde hararetle benimsenmiş ve bunun için gerekli hazırlıklara başlanmıştır.

Hâdiselerin bu safhasında, Petersburg'da, Türkistan'da genişleme fikrinin en hararetle taraftarlarından Milyutin Harbiye Bakanlığına, İgnatiyev'de Hâriciye Vekâleti Asya Masası'nın başına getirilmişlerdir³⁸. Baryatinskiy'nin yetiştirmeleri olan ve Çar II. Aleksander'in de en mutemed adamları haline gelen Milyutin ile İgnatiyev Rusya'nın, yalnız Orta Asya Türk ülkelerini istilasında değil, aynı zamanda Osmanlı devleti aleyhinde genişlemesinde de büyük rol oynamışlardır.

Milyutin ile İgnatiyev'in ilk işi, Rusya'nın, Orta Asya devletleriyle sınırdaş olan bölgelerine Rus imparatorluğunun genişletme ihtirasiyle yanan generalleri komutan tâyin etmek olmuştur. Baryatinskiy'nin yaptığı askerî reformlar neticesinde kendilerine geniş yetkiler verilen bu hudud bölgesi komutanları cür'etkâr hareketleriyle kısa zamanda Hıve ve Hokand sınırlarında büyük ihtilâflar yaratmışlar ve kasıtlı olarak çıkardıkları anlaşmazlıkları müzakereier yoluyla halletmeyi reddetmişler, devletler arası hukuk kaidelerini de hiçe sayarak Hokand ve Hıve arazilerini ve kalelerini cebren işgal etmişlerdir. Mağdur duruma düşen Türkistan Hanlıkları bu haksız işgalleri Rusya hükûmeti nezdinde protesto ettikleri zaman ise, bu devletlerin elçileri Rus sınırında aynı komutanlar tarafından tutuklanmışlardır. Yolunu bulup Petersburg'a kadar varabilenlere de Rus hükûmet erkânı sadece üzüntülerini bildirmiş ve bütün suçun hudud bölgesi komutanlarında olduğunu söyleyerek elçileri geri göndermişlerdir. Aynı Rus ilgilileri bir müddet sonra suçlu olduklarını söyledikleri komutanları madalyalarla taltif etmişlerdir.

37 İgnatiyev, s. 278; Rieber, s. 81; Khalifin, s. 39.

38 İgnatiyev Asya Masası'nın başında 1864'e kadar kalmış ve aynı senenin sonlarında ise Rusya'nın İstanbul sefirliğine tâyin edilmiştir.

Rusların, Türkistan Hanlıklarına karşı tâkip ettiği bu fevkalâde enteresan ve milletler arası hukuka aykırı yayılma şeklini bütün medenî dünyadan devamlı olarak saklamak mümkün olmamıştır. Nitekim, kendileri gibi emperyalist bir kuvvet olan İngilizlerin baskısı üzerine, Rus hükümeti, Rusya'nın Orta Asya'da yayılış sebeplerini hâriciye vekili Prens Gorçakov vasıtasıyla dünya umumî efkârına 3 Aralık 1864'de bir nota ile açıklamak mecburiyetinde kalmıştır³⁹. Haksız iddialarla dolu olmasına rağmen Rus notası, başta İstanbul, Paris, Londra ve Berlin olmak üzere büyük devletlerin başkentlerinde Rus diplomatları tarafından ustaca açıklanarak Orta Asya'daki Rus istilasına karşı hiç bir ciddi tepkinin gösterilmemesi sağlanmıştır.

Hülâsa olarak, bir taraftan Rus diplomatları Orta Asya memleketlerinin işgali için siyasî zemini oluştururken, diğer taraftan da Rus orduları gerekli hazırlıkları yapıyorlardı. Nihayet, Rus orduları harekete geçerek 1865-1885 arasında sırasıyla Hokand, Buhâra, Hîve ve Türkmen memleketlerini işgal etmişlerdir⁴⁰.

Rusların, Türkistan devletlerini işgal etmeleri o bölgeye komşu olan ülkelerde, bilhassa İran, Afganistan ve Hindistan'da büyük endişelere sebep olmuştur. Fakat, Hindistan'daki İngiliz Valiliği ile Londra'daki Liberal Parti hükümetleri Rus ilerleyişi karşısında duyulan bu endişeleri paylaşmıyorlardı. Onlara göre, Rusların Orta Asya'daki müslüman Türk devletlerini uzun zaman işgal altında tutmaları mümkün değildi. Zira, çok geçmeden Rusların bütün enerjileri ve imkânları bitecek ve tıpkı «İngilizlerin 1842'de Kâbil'de uğradıkları acı âkıbet» onların da başlarına gelecekti⁴¹. Hattâ bazılarının göre Ruslar, İngiliz Hindistan'ına Orta Asya'nın ve Afganistan'ın müslüman ahâlisinden daha iyi komşu olabileceklerdi. Bazıları daha da ileri giderek «Rusya, Orta Asya'ya medeniyeti tanıta-

39 *Correspondence, from 1864 to 1881, respecting the movements of Russia in Central Asia and her relations with Afghanistan, F.O. 65/1150, London, 1885, s. 2-5.*

40 Bu sahada daha geniş bilgi için bak., M. Saray, *Rus işgali devrinde Osmanlı-Türkistan münasebetleri*, basımda.

41 M. Anwar-Khan, *England, Russia and Central Asia, Peşaver, 1963, s. 94.*

cak; ve bütün Hindistan'da karşımıza büyük bir kuvvet olarak çıkan İslâmî fanatizmi ortadan kaldıracak» iddiasını ileri sürüyorlardı⁴².

İngiliz yöneticilerinin, Afganistan olaylarına ve Rusların Türkistan'ı istilâlarına bigâne kalmaları, İngiliz umumî efkârında tepkiyle karşılandı. İngiliz basını hükümeti ağır bir dille tenkid etmeye başladı⁴³. Bu tenkide, o devrin Orta Asya meseleleri mütehassısı olarak bilinen Vambery ile Rawlinson'un da katılmaları İngiliz hükümetini müşkül durumda bıraktı. Vambery, İngilizlerin, Afganistan'daki ilk başarısızlıklarından sonra Orta Asya meselesine gerekli ilgiyi göstermemelerini tenkit ederek, bunun, daima ileri gitmeyi ve gitti yerlerden de çekilmemeyi alışkanlık haline getirmiş olan Rusların yayılma hırslarını teşvik edeceğini ileri sürerek İngiltere'nin daha aktif olmasını tavsiye etmiştir⁴⁴. Rawlinson ise, Türkistan'daki Rus ilerlemesine dikkatleri çektikten sonra, İngiltere'nin Afgan Emîri Şîr Ali Han'a yardım etmesini ve kuvvetli bir Afganistan ile mutlaka dostluğunu kuvvetlendirmesini tavsiye etmiştir⁴⁵.

Bu baskılara dayanamayan İngiliz hükümeti, Petersburg'daki büyükelçisi Buchanan vasıtasıyla Rus hükümetinden açıklama istemek mecburiyetinde kalmıştır. Bu İngiliz ricası iki ülkenin hâriciye vekillerinin 1869 sonbaharında Heidelberg'de buluşmalarıyla gelişmiş ve taraflar arasında yapılan görüşmeler sonunda İngiliz ve Rus nüfûz bölgeleri arasında bir tampon bölge meydana getirilmesine karar verilmiştir⁴⁶. Fakat Rusların, bugünkü Afgan Türkistan'ı denilen araziye de tampon bölge içine almak istemeleri yüzünden taraflar arasında bir anlaşma imzalamak mümkün olmamıştır. Rusların bu cür'etkâr tutumları üzerine, bilhassa yeni Hindistan vâlisi Lord Mayo'nun ısrarlı baskısı ve Petersburg'daki İngiliz elçisi Lord Loftus'un tavsiyesi ile İngiliz hükümeti Ruslara karşı daha sert bir politika tâkibine karar vermiştir. Rus hükümetine bir nota veren İngilizler, Afgan Türkistan'ının Afganistan hükümdarı Dost Muhammed Han'ın hâkimiyetine gönüllü olarak girdiğini hatırlatarak bu

42 *Correspondence...*, F.O. 65/1150, s. 19.

43 *The Times*, 15 Aralık 1868, 13 Şubat ve 10 Mart 1869; *Fortnightly Review*, IV, 1868 ve *The Daily News gazetesi* 1 Ocak 1870.

44 Vambery, *Sketches of Central Asia*, s. 425 vd.

45 Rawlinson, *England and Russia in the East*, s. 292.

46 *Correspondence...*, F.O. 65/1150, s. 29-34.

bölgenin o ülkenin bir parçası hâline geldiğini, Şir Ali'nin bu toprakları müdafaada azimli bulunduğunu ve bu hususta kendisine Hindistan vâlisinin yardım etmek kararında olduğunu bildirdiler⁴⁷. İngilizlerin metaneti karşısında Ruslar isteklerinden vazgeçerek Afganistan'ın kuzey sınırlarının İngilizlerin istedikleri şekilde olmasını kabul etmek mecburiyetinde kaldılar⁴⁸. Böylece, iki emperyalist devlet menfaat çatışmasını durdurup 1873 başında imzaladıkları bir anlaşma ile birbirlerinin nüfûz bölgelerine saygı göstermeyi kabul etmişlerdir.

Ne var ki, Ruslar, yapılan anlaşmayı kısa zamanda kendi menfaatlerine göre yorumlamaya ve öyle hareket etmeye başlamışlardır. Türkistan Hanlıkları iki emperyalist kuvvet arasında bir tampon bölge olarak tesbit edilmesine rağmen Ruslar, bu bölgeyi kendi nüfûz alanları içinde görmeye başlamışlardır. Bu arada, Afganistan'ın kuzey sınırlarını emniyet altına alan İngilizler, yaptıkları anlaşmayı âdeta unutarak, Türkistan Hanlıklarını ve Türkistan'ın işgal edilmemiş kısımlarını bir nevi Rusların insafına terk etmiş bir havaya girmişlerdir. Bundan başka, Liberallerin kontrolündeki İngiliz hükûmeti, Ruslara karşı tâvizsiz bir politika tâkip etmekte olan Hindistan Vâlisi Lord Mayo'yu merkeze çağırarak yerine Orta Asya meselesinden ve müslümanlardan hoşlanmayan Lord Northbrook'u getirmiştir. Bu olaydan dört ay sonra, İngilizlerin serbest bıraktıkları Ruslar, Hive'yi işgal, şehri müdafa eden Yamud Türkmenlerini de barbarca katledip, Türkistan'ın son müstakil bölgesi olan Türkmenistan'da ilerlemeğe başlamışlardır.

İngiltere'de hükûmete hâkim olan Liberal Parti'nin, Türkistan'daki Rus yayılmasına karşı tepki göstermemesi ve bu arada Afgan Emîri Şir Ali Han'ın ülkesinin müdafaası ile ilgili bâzı mâkul isteklerini karşılamayıp onu küstürmesi, İngiliz umumî efkârında tepkilere yol açmıştır. Buna, hükûmetin, Balkanlardaki Rus entrikaları karşısında tâkip ettiği pasif siyâset de eklenince tepkiler daha da büyümüş ve yapılan yeni seçimlerde Muhafazakâr Parti kârli çıkarak iktidara gelmiştir.

47 *Correspondence...*, F.O. 65/1150, s. 46-48.

48 Aynı eser, s. 48-49.

Disraeli başkanlığındaki yeni Muhafazakâr hükûmetin ilk işlerinden biri, ne pahasına olursa olsun Şir Ali Han'ın dostluğunu kazanması arzusu ile Lord Lytton'u Hindistan vâliliğine tâyin etmek olmuştur. İkinci olarak da, Londra'ya yeni tâyin edilmiş olan Rus elçisi Kont Şuvalov'a Rusya'nın Türkmenistan topraklarında ilerlemesini durdurmasını ve bilhassa Afgan sınırına yakın stratejik ehemmiyeti büyük olan Merv'i işgalden kaçınmasını, aksi hâlde İngiltere'nin gerekli tedbirleri almaktan çekinmeyeceğini bildirmiştir. İngilizlerin bu sert ikazları Rusları oldukça telâşlandırmış ve bizzat Çar'ın başkanlığında toplanan Rus hükûmeti durumu görüşerek Türkmen topraklarındaki ilerlemeyi şimdilik durdurmayı uygun bulmuş ve Merv ile ilgili olarak da İngiliz hükûmetine şu cevabı göndermiştir: «Rusya, Merv'i almak niyetinde değildir. Fakat 1873'de Afganistan'ın kuzey sınırlarını tesbit eden anlaşmaya göre, Türkmenistan da dahil bütün Türkistan, Rus nüfûz bölgesi olarak kabul edilmiştir»⁵⁰. Fakat bu Rus açıklaması İngilizleri tatmin etmedi. İngilizler, tutumlarını daha da sertleştirerek, Merv'in Rus nüfûz bölgesi içine alınmasına karşı çıktı. Bu ise, iki hükûmet arasındaki gerginliği daha da arttırdı.

Esasında İngilizler, Rusların umumî olarak güneye yayılma politikalarından son derecede tedirgin olmaya başlamışlardı. Ruslar, yalnız Türkistan'da değil, aynı zamanda Balkanlarda da istilâ emelleri taşıyan bir millettir. Ruslar, bu maksatlarına erişebilmek için de Balkanlardaki hıristiyan unsurları, 1864'den beri İstanbul'da elçi olarak bulunan, General Kont İgnatiyev vasıtasıyla durmadan Osmanlı devleti aleyhinde kışkırtıyorlardı⁵¹. Osmanlı devletinin tamamen parçalanmasıyla Hindistan yolunun tehlikeye düşeceğini gören İngilizler, Rusların bu faaliyetlerine karşı cephe almaya çalıştılar. Bu ise, Rusya ile İngiltere arasındaki gerginliğin daha da artmasına sebep oldu. Bunun üzerine İngiliz hükûmeti, Hindistan Vâlisi Lord Lytton'a emir vererek Rusya ile Orta Asya'da bir harbe hazır olmasını bildirdi. İki yüzlü siyâset tâkip ettikleri için Ruslar'dan nefret eden Lord Lytton, bu emri alır almaz derhal harekete geçerek 40,000 kişilik tam teçizatlı bir kuvveti harekete hazır hâle getirdi.

50 *Correspondence...*, F.O. 65/1150, s. 84-85.

51 Bu hususta tafsilatlı bilgi nehrini hazırlamakta olduğumuz «İgnatiyev'in İstanbul Hâtıraları» adlı eserde verilecektir.

Bu arada, İngilizlerin devam eden diplomatik baskıları neticesinde «Şark Meselesi»ni görüşmek üzere ilgili devletlerin temsilcileri 23 Aralık 1876'da İstanbul'da toplanmışlardır. Konferans, bir netice vermeden dağılmasına rağmen, İngilizlerin, Osmanlı Türkiye'sine karşı tâkip ettiği ve Balkanlardaki Rus yayılması aleyhtarı politikasından sarf-ı nazar ettiği hayretle müşahede edilmiştir. İngiltere'yi temsilen gelen Lord Salisbury, konferans esnasında Rus temsilcisi İgnatiyev'in Balkanlardaki hıristiyan ahalinin durumu hakkında tek taraflı izah ve telkinleri ile İngiliz hükümetinin Osmanlı devleti lehine gösterdiği desteği değiştirdiği gibi, güneye yayılmasından dolayı Rusya ile harb etmenin lüzumuna da inanmamaya başladı⁵². Salisbury Londra'ya dönüşünde harb aleyhtarı bakanlarla birleşince İngiliz hükümeti, Rusya politikasını değiştirdi ve dört ay sonra Rusların başlattığı 1877-78 Türk-Rus harbinde de tarafsız kalmayı tercih etti.

Fakat 1878 başlarında Rus ordularının İstanbul önlerine kadar ilerlemeleri üzerine telâşa kapılan İngilizler, derhal İstanbul'a bir donanma göndererek Rusların daha fazla ilerlemelerine mâni oldular. Neticede, Ruslar ile Osmanlılar, Ayastefanos (Yeşilköy) Andlaşması'nı imzalayarak harbe son verdiler. Fakat yapılan sulh andlaşması ile Rusların işgal ettikleri yerlerin hâricinde Osmanlılardan büyük tâvizler elde etmeleri İngilizlerin yine hoşuna gitmemiş, Osmanlı devletinin tamamıyla Rus nüfûzuna girmesinin kendi menfaatlerine aykırı düşeceği endişesi ile, tarafları Berlin'de yeniden bir araya getirerek andlaşmayı kendi menfaatlerine uygun bir şekilde değiştirtmiştir. İngilizlerin bu müdahalesi Rusları fevkalâde galeyana getirmiş ve hattâ onlara karşı bir harbi dahi düşünmeye başlamışlardır.

Esasında, Ruslar, böyle bir ihtimali düşünerek daha önceden bâzi gizli tedbirler almışlar idi. Rus hükümeti, Osmanlı devletine karşı harb ilân etmeden önce bizzat Çar'ın başkanlığında toplanarak, bir harb hâlinde, İngiltere'ye karşı nasıl hareket edeceklerini kararlaştırmıştı. Ruslar, İngilizlere karşı başarıyla mücadele edebilecekleri tek sahâ olarak Orta Asya'yı gördükleri için, Afganistan üzerinden Hindistan'a doğru yapacakları bir askerî harekât ile İngi-

52 G.E. Buckle, *The Life of Disraeli*, New York, 1929, II, s. 933.

lizleri müşkül duruma düşürebilecekleri kanaatinde idiler. Önce, harekâtın İran üzerinden yapılmasına karar verilmiş ise de, bu ülkenin Basra Körfezi cihetinden İngiliz donanmasının baskısına açık olması sebebiyle bundan vazgeçilerek Afganistan üzerinden icrasına karar verilmiştir. Bu vesile ile Afganistan'a General Stoletov başkanlığında bir elçilik heyetinin gönderilmesine ve harekâtın Afganistan'a karşı bir düşmanlık taşımadığını ve hattâ Afganılara yardım etmek gayesini taşıdığını Afgan Emiri Şir Ali Han'a anlatmaya çalıştılar.

General Stoletov'un Rus hükümeti tarafından Afganistan'a gönderiliş sebebini öğrenen İngilizler, daha fazla beklemeden harekete geçmişler ve Afganistan'ı ikinci defa işgal etmişlerdir⁵³. İngilizlerin bir Orta Asya memleketi olan Afganistan'ı kontrolleri altına almaları, Rusları hem kıskandırmış ve hemde telâşlandırmıştır. İngilizlerin, Türkistan devletlerini Rusya aleyhinde kışkırtmasından çekinen Ruslar, Türkmenistan'ın işgaline karar vermişlerdir.

Rusların, Türkmenistan'ı derhal işgal etmek istemelerinin başka sebepleri de vardı. Bu sebepleri şöyle sıralamak mümkündür: a) Müstakil bir Türkmenistan'ın varlığı Rusların daha önce işgal ettikleri Hokand, Hîve ve Buhâra Hanlıklarını hâkimiyetleri altında tutmalarını güçleştiriyordu. b) 1873'de Hîve'yi işgallerinden beri Ruslar, gösterdikleri bütün gayretlere rağmen Türkmenistan'da istedikleri gibi ilerliyemiyorlardı. Bu ise, Rusya'nın Tahran sefiri Zinovyev'e göre, Rusların İran ve Türkistan memleketlerinde prestij ve nüfûzlarını sarsıyordu. c) Ruslar, Türkmenistan'ın işgalini tamamlayarak Hazar'ın doğu sahillerini Türkistan'ın merkezî şehirlerine bağlayan yolları kontrol etmek ve böylece de Orta Asya ticaretine tamamiyle hâkim olmak istiyorlardı⁵⁴.

Nihayet, gerekli hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, 1879 ilkbaharında Türkmenistan'da ilerlemeğe başlamışlardır. Batı Türkmenistan'da müstahkem Gök-Tepe kalesine kadar bütün engelleri yıkıp yıkarak ilerleyen Rus birlikleri, kasıtlı olarak kaleyi devamlı

53 M. Saray, *Dünden Bugüne Afganistan*, İstanbul, 1981, s.

54 Türkmenistan'ın Ruslar tarafından işgali hakkında daha fazla bilgi için basımı tamamlanmak üzere olan «Türkmen Tarihi I» adlı araştırmamızın müracaat edilebilir.

bombardımana tabi tutarak müdafilere ağır kayıplar verdirmişlerdir. Fakat, Türkmenlerin gösterdikleri kahramanca mukavemeti bir türlü kıramayan Ruslar, perişan bir şekilde geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türkistan başta olmak üzere bütün Orta Asya ülkelerinde prestijleri sifıra inen Ruslar, büyük hazırlıklar yaparak yeniden Türkmenler üzerine yürümüşler ve 1881 Ocağında Türkmenleri Gök-Tepe'de mağlûp ederek hem müdafileri ve hem de sivil halkı barbarca katletmişlerdir⁵⁵.

Türkmenlere indirdikleri bu ağır darbeden sonra Aşkabad'a kadar bütün Batı Türkmenistan'ı ellerine geçiren Ruslar, bunu tâkip eden üç yıl içinde de tehdit ve entrika ile memleketin doğu kısmını teşkil eden Merv bölgesini kontrolleri altına almışlardır. Böylece, Türkistan'daki son müstakil Türk devletini de ortadan kaldıran Ruslar, Afganistan sınırına dayanarak bugünkü hududlarına ulaşmışlardır. 22 Temmuz 1887'de İngilizlerle bir andlaşma yapan Ruslar, Afganistanın kuzey hududlarına saygılı olacaklarına dair söz vermişlerdir. Böylece, bir asra yakın devam eden Türkistan'daki Rus-İngiliz rekabeti Rusların üstünlüğü ile sona ermiştir.

55 M.D. Skobelev, *The Siege and Assault of Dengül-Tepe*, İng. terc., London, 1881, s. 55.